

VII

Із приходом до міста зайшла в Михайлі зміна. Погоня й надмірний натовп, поспіх і незвичайна рухливість та машинальність міста натхнули смертельною блідістю й знесиллям його душу, звиклу до супокою і ритму, споріднену з природою. Проста й некультурна, якою була, відчувала лише болісно разючу різницю між лагідністю й незамітністю рухів природи й безоглядним воруханням тут. Оцього світу, що вдарив його тепер, мов могутня хвиля, він не розумів. Та замість того тиснулися перед його душу тихі широкі поля, великі, лагідні очі полишених його звірів, які глядять заєдно створеними дверми за ним... малий бурдей посеред великої самотності й коло нього похилена мати... Плаче...

З різноманітного руху міста виринула в його душі туга за домом... туга, що волілася, що висисала його, що безгомінно пристала до нього...

.....
На вид великої касарні стануло його серце в бігу. Отже, тут. Щось замерло в ньому. Відтак проломило собі дорогу неясне почуття: ось тут має він стати іншим...

Коли Івоніка, йдучи так само мовчки, як його син (бо що ж було говорити?), побачив на подвір'ї касарні стільки рекрутів і інших жовнірів, збудилася в нім самосвідомість. Він звернувся до Михайла і сказав:

— Дивися, Михаїле, се все з цари (долини)!

Пізніше стратив те почуття й почув себе дрібним і маловажним. До вечора остався Івоніка коло касарні. Вечір мусив відходити. Син поцілував його мовчки в руку і сказав лише два слова:

— Кланяйтеся мамі...

А старий поцілував його побожно в голову і буркнув жорстким, зміненим голосом:

— Пильнуйся, Михаїле, я знов прийду!

Відтак пішов. Малий, незначний, убого одягнений, так вийшов із високої касарняної брами.

В тих грубих мурах полишив своє все. Чув. Ніс додому двоє старих рук і хору душу, що квилела... Він, стара мати й земля — осиротіли...

Надвечір упився проти звичаю так сильно, що коли прийшов до одного знайомого міщанина на ніч і той спитав про сина, він не був в силі відповісти і лише махнув розпучливо рукою. Випросивши собі один закуток у сінях, зірвав диким рухом із себе кожух, шпурнув на землю і кинувся сам на нього. Пізніше зачулося якесь уривне хлипання, що подобало більше на звірячі, як на людські звуки...

Чорні, покривлені, мозолисті пальці рили в волоссі, і від часу до часу чувся стукіт, або радше глухе ударювання голови об стіну.

Відтак тихо.

У сумраці другого поранку спішилася незугарне одягнена постать, оперезана вузьким ремінцем, самотнім гостинцем поквапно вперед. Відтак пустилася в поля. Все направці, через шанці й межі, через стерню, чимраз глибше в поле й у ліс. Був се Івоніка.

Зі сходом сонця мусив бути дома. Так заповів свій поворот, і там ожидало його все...

.....
Тижні минали, як Михайло покинув свою землю. Не міг звикнути до машинальності касарняного життя. Те, чого жадали від нього, сповняв так тяжко! Воно було жорстоке й деспотичне й не мало нічого спільного з вимогами землі, якій віддавав досі неподільно всі свої молоді сили. Його душа, призвичаєна до простоти і ясності, обтовклася і ранилася тут о тисячні незрозумілі йому якісь вимоги і явища — і кривавилася ненастанно. Чи мало все так бути? Інстинктивно відчував рани, які мало завдати йому оце життя. Звідки? Ким? Чому? Від сього не

розумів, однак відчував, хоч і неясно. Тут, і немов за одним разом, відчув, що на нього був звернений звідкись якийсь набій, що на нього чигала якась небезпека.

Строгість, що панувала тут і давила все, виблискувалася проти нього щохвили, мов гострий, блискучий ніж...

А його бідний тато і його бідна мама дома? А Анна? Кидався за сопівкою і вигравав на ній. Сумні, протяжні мелодії, що видобував їх із дрібонького інструмента, приволікали знайомі образи перед його смутну душу. Йому здавалося, що знаходиться знов на своїх полях, сидить знов на жолобі в стайні при своїх волах, яких очі звернені на нього, а вони самі спокійні жууть — і він чує їх сильний, теплий віддих... Тоді розплакувався, мов дитина...

Деякі з його камратів сміялися й говорили, що спочатку все буває смутно, але пізніше привикається до всього.

Він не привикав. Він губив себе. В ньому не держалося купи те, що трималося там, на полях, тісно при нім. Він ступав боязко й незугарне, бо не смів ступати своєю ногою, а його рухи були неповоротні й несміливі, бо не були його рухами. Одіж, яку носив тепер, відібрала йому всю певність. І звідки мав би її відтак узяти? З хвилиною, як покинув свою землю, покинула його і свідомість своєї вартості. Він прийшов сюди, аби стати чимось іншим.

Тихо й незаметно відігралася з ним буденна трагедія.

Обставини, в які увійшов, гризли його, мов іржа, і вганяли в розпуку.

Одного дня зірвалася в нім дика думка — дезертирувати. Геть! — все одно куди — лиш геть звідси. До Молдави або до Бессарабії — куди-небудь, лиш поза оці грубі зимні мури, лиш геть від тих невидимих страшних оковів, що в'язали його, мов тяжкого в'язня.

Туга за ріднею впивалася в нього тисячними устами і зростала до невидимого вихру. До того не розумів мови тих, що давали накази... Притім не все вмів сповняти їхню волю, — ось і за те його не раз строго карали.

Найбільше терпів від грубості нижчої шаржі (унтер-офіцера), брутальність якої переходила часто у звірськість.

І нікого не було тут, кому б міг був повірити свій жаль. І на що, врешті, жалуватися? Був лагідної і боязливої вдачі, що уникала й боялася всяких голосніших вибухів і воліла терпіти, чим викликати дальші наслідки.

Лиш один розумів його. Але той один був далеко від нього. Се ж був той старий, на слова скупий, на вид незначний чоловік, там далеко на полях, з предивно ніжним почуттям і добротливо несміливим серцем.

Мов білі меві (чайки), так літали його тужні думки крізь тиху широку рівнину до молодого сина. Що він робив? Що робив у тій, а що в оцій годині? Що він поробляв, як палив світло в своїй дрібній хатині і в однім її малім закутку теребив мовчки кукурудзу?

Чи не голодував, чи привик уже? Які були там люди для нього? Терпів неначе разом із ним, відчував його тугу за домом, що його гризла, і був у ненастанній, несказанній тривозі о його життя-буття. До того терпів мовчки. Марійка не сміла про те знати; була б попросту впала в розпуку; вона була хоровита й передчасно постаріла, і коли вже була така його доля, що син мав прожити два чи три роки далеко від дому, то треба було вже піддатися неминучому й терпіти.

Він потішав її все, що поведе її вліті на ярмарок на Петра до міста, до сина. І материна душа звернула свої очі на той день, мов на спасення.

Лише мусила ще ждати. Ще мало минути багато тижнів і днів, вона мала переплакати ще не одну сльозоньку, заким мав настати той день.

Терпіла на свій лад. Мала його в кожній хвилині дня перед душею. Бачила його замученого, збідованого, бачила, що задурно терпить, що ненастанно голодує. За кожним разом, як пекла хліб, приповідала: «Синку мій добрий, хто за тебе дбає? Твоя мамка далеко, а ти десь голоден! Ади,

який хлібець вдався, а ти з голоду умліваєш!»

Відтак заливалася слізьми й замовкала. Дальші слова губилися десь у горлі й перемінювалися в глухий жаль.

Коли Сава був жорстокий і упертий і не виконував зараз її приказів, нарікала:

— Приятель пішов, а ворог лишився. Чого гризеш моє серце? Ой, нема тебе, Михайлику, нема! Ти пішов, а з тобою й добра годинонька пішла! Але прийде літо, я піду до тебе! Хоч поплачу перед тобою!

Все відкладала на той день... ждала того дня... неначе великого свята...

Але він не міг дождити таких днів. Його син тратився там поволі...

Одного разу мав Івоніка ось який сон. Напівутішний, напівжалібний брехіт старої суки Сойки, брехіт, що зворушував сильно, спонукав його виглянути з бурдея надвір. Що тут діялося? Крутився хтось коло бурдея. Щоб викрасти його бурих? Ніч була ясна, саме добре видно... а бурдей лежав сам серед піль, мов гриб. Он там за «сусіднім» лісом лежало село злодіїв та шибеників... про шкоду не тяжко...

Звернувся вперед до стайні й найшов усе в порядку. Товар лежав сплячи, а й Сава лежав на постелі коло волів, де спав звичайно Михайло, і спав міцно.

Він вийшов зі стайні. Дивиться, видить: усе поле, як лише око далеко сягало, було прибране цвітучою гречкою. Виглядало, неначе перед ним розстелилося море білісінького цвіту. Однак чудно. Тут, і там, і он там здіймалося червоне полум'я жадібними язиками з землі й кидало жаріючим світлом на білоцвітну рівнину далеко навкруги. Він злякався й хотів кликати помічі. Нараз опинився звідкись перед ним Михайло.

Стояв перед ним просто, як свічка. Руки звисали безсилно. Чорний сердак, розщиплений на грудях, показував білу сорочку. Мовчки глядів на батька трохи зависоко піднятою головою, зломаним скляним зором і смертельно блідим лицем.

— Михаїле, се ти? — кликнув він, утішний, до нього. — Звідки взявся ти тут?

Син не відповів.

З полум'я зробився дим, а радше димові гадюки. Кинулися за хлопцем, а одна склубилася і зіп'ялася до його грудей.

— Що се? — крикнув з невимовним переляком батько. — Що се?

Син мовчав даліше, тим самим скляним поглядом позираючи на батька, а коли старий у смертельному переполосі кинувся на сина, щоб його потягнути за собою, сей упав на нього, мов тяжка фігура з глини, і полонився в кавалки...

Збудився... Серце товклося йому в грудях до розпуки, й він тяжко дихав. Трясся, мов у пропасниці, і перехрестився, прошептав скоро «Отче наш».

Се був сон. Слава богу, слава богу! Але що за тяжкий, недобрий сон! Він лежав зовсім стомлений, зовсім змучений, мов по раптово сповненій тяжкій фізичній та несподіваній праці... Лежав... мов спочивав...

Відтак, по впливі кількох довгих, важких хвиль, піднявся із своєї постелі. Він ночував сам у бурдею. Піднявся і приступив непевним кроком до дверей, отворив їх і виглянув надвір. Мусив бачити, що там діялося під голим небом...

Ніч була прясна й зимна.

Небо неописаної глибини замикало безгомінно мовчаливу, порожню рівнину. «Сусідній» ліс лежав напроти і витріщався, як звичайно, тихо чигаючи на поля... Далеко з села, здавалось, доходило хвилюючим пасмом тихе, здавлене скавуління якоїсь собаки через поля. Воно тривало кілька хвиль, а відтак розійшлося в тишині ночі, і цілковита сонність, здавалось, обгорнула все навкруги.

Дрож пройшла його тілом. Вернувся до бурдея. Перехрестившись ще раз, ліг назад у постіль,

але вже не спав. Лежав нерухомо. Ніч була така ясна й така тиха, а страшний сон стояв йому незмінно перед душою. Се був кривавий сон. Михайло виглядав як труп. О боже, боже, труп! Він застогнав із остраху. Його мусило зустрінути щось недобре, й він думав про батька й тужив за ним... Його серце стиснулося раптовим, перекипаючим болем, і гарячі сльози залили його очі...

«Михаїле, Михаїле! — кричало щось у самотній його душі. — Що він там діяв? Що він там діяв, такий самий, чужий, між чужими й у чужому місті?..» І гарячі сльози котилися чимраз густіше й густіше по його лиці.

Тут вий міг плакати. Ніхто сього не бачив. Марійка ночувала в сільській хаті, а Сава спав у стайні при худобі.

Він розумівся на снах, і вони ніколи не заводили його. Сам бог говорив ними. Бо й звідки бралися б вони? Лише в них треба входити й розбирати так, як грудку землі, аби знати, що вони промовляють...

Докія зналася на снах, але й він знався на них. Полум'я значило відомість. Дим — зла новина, а що дим клубився гадюкою до хлопця — означало лихі люди. Вигляд хлопця свідчив виразно про хворобу або про велику гризоту...

«Ой! — кликнув знов гіркий голос у нім. — Уже останній раз, як я ходив до нього (бачився з ним тоді лиш кілька коротеньких хвилин, бо він саме мав вирушати на якийсь марш), вже тоді жалувався він на одного капрала, що йому ні за се, ні за те, а особливо ж при вправі «Nieder» (лягай) садив кулаком межі очі».

Певно, було там знов щось нового... І чорним роєм підсувалися йому різні болючі думки до ума, напливали здогади на душу й мучили.

В тишині й самотності родилися різні пригоди в його мізку, і він бачив свого сина в найнеможливіших положеннях. Раз мучив і бив його капрал; другий раз сидів він у шпангах (військова кара). Раз сидів знов у гарнізоновому арешті, а раз виглядав зголоджений і змордований і викликував жалібним голосом тата й маму.

Іншим разом знов марширував із іншими далеко в зовсім незнану місцевість і впав із високого мосту в bagno й був би там задушився в болоті, саме як лучилося братові сільського вартівника Пентелея...

Грубі каплі поту виступили йому на чоло й зісувались на скроню. Він зітхав тяжко, майже голосно...

Все буде, як бог схоче! Все виходило наостанку так, як правила божя воля. Все пливло від нього...

Прошептав удруге впівголос із найщирішою побожністю «Отче наш» і примкнув очі...

Зовсім ясна, виразна постанова очутилася нараз в його душі. Він піде завтра зараз досвіта до сина. Зовсім напевно.

Повторяв се собі в душі, воно видалося йому великим добутком і чимраз більше міцніло.

Коби лиш борше по півночі. А може, вона вже й минула? Мав три милі йти піхотою, тому мусив збиратися зараз по півночі, аби враз із дниною стати коло касарні, бо ану ж хлопець буде мусити де знов іти на марш?.. При бурдею не було дробу, і через те не міг когут п'янням означити півночі. Але він і сам пізнає по ночі, котрий буде час. По півночі блідніють зорі, настає сумерк, мов надвечір'я прокидається, а потім розвиднюється чимраз більше. Він устав із постелі й вийшов наново, схилившись в низеньких дверях півничної хатини, надвір.

Страшлива тишина зустріла його.

Ніч процвітала далеко-широко ще так вповні й свіжо, так сильно, небо було таке засіяне зорями, неначе саме тепер творилося там щастя і блукало зористим небом.

Мусило бути саме перед північчю. Перед північчю!

Щось могутнє зайняло його роздратовану душу. Зовсім неясно, майже несвідомо почув себе в бурдю, мов мушка під листком, слабим та безпомічним...

Навпомацки звернулися якісь інстинкти в нім у безконечність... Як страшно мовчала природа в тій хвилі! Волосся дубом ставало в тій брутальній тишині — а вона не була мертва...

Німів у думках. Його розпука десь згубилася, потонула, зіллялася в щось, що своєю силою аж гнобило, і він, мов п'яний, поплентався назад у глибінь бурдея.

Але ледве що минула північ, устав, узяв довгий кривий бук у руки й пішов до стайні. Там збудив Сава.

— Саво, синку! — сказав тривожним шепотом. — Я йду до міста, до Михайла! Уважай на худобу та на бурдей!

Переляканий Сава протер очі!

— Що вам бог дав? Вчора ж не казали ви ще нічого! — відповів заспаний.

— Та що з того, що не казав? Так прийшло, що мушу йти. Я боюся, що з ним лучилося щось недобре!

— Та що мало б йому статися? — обізвався хлопець неохотно, запалуючи маленьку ліхтарню і освічуючи нею батька.

— Він мені недобре снівся! Та й ти не знаєш. Як кого має що найти, то най він і двері зачинить, то воно до нього прийде. Інший хотів би, аби воно прийшло, а воно не прийде, а до іншого прийде само й застукає просто в двері!

— Ет! Ви вигадали щось таке, тату! Ідїть та лягайте спати! Тепер лиш що північ минула! Куди вам іти в місто?

— Ні, сину, я таки піду!

Старий стояв при своїм.

— Не кажи мамі нічого, що він мені недобре снівся... та й уважай...

Пішов.

Ішов справді окрилений кроком. Не довго тривало, як перейшов поля, що ділили його від сільської хати. Витривалий, мов лісна звірина, був загартований проти всяких утяжливостей непогоди й мав ноги, мов олень.

Вступив і до Марійки, збудив її. Вона злякалася.

— Що там такого? — спитала перестрашена й заспана, шукаючи за клямкою від дверей, щоб їх створити.

— Нічого! — відповів. — Я вибрався до Михайла та й поступив, може, передаси що для нього?..

— А чому ж ви мені се вчора не сказали? — кликнула, як Сава, зчудовано, а разом докірливо. — Таже було мені вчора сказати!

— Вчора не сказав, бо не знав сам напевно. А тепер не гайся, давай, як що маєш! — Квапив. Про сон, що гриз його ненастанно та гнав вперед, мов огонь, мовчав, мов німий. Не був би ні за що в світі спімнув їй про нього.

Вона засвітила світло, почала нарікати, а притім нишпорили по всіх полицях, щоб зібрати щось доброго для свого любчика. Дала масла, сиру, дещо іншого й мамалигу, яку, бог знає чому, увечір зварила й прилагодила на полиці.

— Так, якби знала! — говорила раз по раз. — Так, якби знала. А я була вже така втомлена! — тягнула дальше одностайно. — Ледве на ногах держалася! Я носила вчора ввечір воду звідти, з гирла, з великої керниці, хочу завтра прати. Та й так погадала собі: «Ей, зварю я ще одну мамаличку, може, буде треба, най буде!» Та й дивіться, як воно склалося! Михайлик буде її їсти! Я її для нього зварила!

«Се воно вже так мало бути!» — подумав собі Івоніка поважно. Відтак поміг їй вложити все в

один старий мішок.

Взяв на себе киптар, поверх того старий сердак, скрутив із соломи посторонок, обперезався ним і, засунувши на голову стару високу шапку, перехрестився, закинув мішок на плечі і, взявши бук у руки, пішов.

.....
Ледве що мож було замітити, як день присунувся крізь лінивий сумрак. Лежав такий здавлений і тяжкий, такий сірий, мов смуток над землею. Але враз із дниною станув і Івоніка при тихій касарняній брамі. Було щастя, що прийшов. Так се відчув. По-перше, син був хорий, а по-друге, звірився йому, гірко жалуючись, що хоче дезертирувати. Не міг тут витримати. Далше ні. Радше волів утікти до Молдави або до Бессарабії, волів не бачити ні батька, ні матері, не бачити більше і свого села, ніж терпіти тут тяжкі муки і зносити збиткування. Не хоче нічого більше, лише геть і геть. Се добре, що батько прийшов, він день і ніч думав об тім, аби батько прийшов до нього, очікував його. Слава богу, що прийшов...

Він писав додому лист, чи тато не одержав того листу? Ні!

А він казав написати лист. Натискав, аби лист якнайскорше відіслано...

.....
Кілька крапельок поту виступило на чолі батька. Отже, так річ малася. На тім усім було щось. На тім, що його привело сюди...

Він уже від тижня хорий на горло, — оповідав син далше, — мельдувався (повідомив) хорий, але лікар, що оглядав його, казав, що йому нічого не хибує і нехай вертає назад до служби. А він і вернув. По правді сказавши, в шпиталі ще чи не гірше, як у касарні, та й, врешті, то йому, може, і само перейде, але нога його болить. Має затісні черевики, вони натиснули йому цілу рану, і лише бог знає, як гірко ходить він по всяких маршах та яка у нього нога, коли скине вечором ті кайдани.

А перед кількома днями... — чи батько слухає?..

Слухає...

...Був би мало що не пішов на два місяці до гарнізонового арешту. Уснув на варті... і його мало що не зловили на тім. Але, богу дякувати, скінчилося лиш на тім, що дістав кілька разів у лице. Він був такий втомлений і змучений; від хвороби був такий, як поламаний, і так сон найшов якось на нього, що він і сам не стямився, коли і як? А все мав на думці не вснути. А прецінь (проте) таки уснув на хвилику. Але певно не був би уснув. Аби як не був би піддався.

Чи тато собі пригадує, аби він коли засипав коло товару в полі або коли наглядав за розложеним хлібом на току?

Ніколи...

Але се він так з біди й втоми... з болю... його нога й тепер ще дуже болить...

— Домніка примовить тобі болячку! — обіззався батько, що сидів мовчки досі, сперши голову на руки. — Дай лиш який значок від себе! Зараз як прийду додому, закличу її, і вона відмовить її. Дай дрібку твого волосся!

Хлопець утяв трохи волосся, завив у шматину і передав батькові. Відтак тягнув далше:

— А ті муштри! Все стрільбу мати коло себе й перед собою! Мені так тяжко, тату, я не видержу, я не видержу!

Він схилив голову глибоко вниз і почав пальцями рити в волоссі. Відтак сказав тихо, здавленим голосом:

— Тату... я втікну...

Батькові підлізло волосся вгору.

— Ет, не говори таке, Михайле! — відповів з удаваним спокоєм, а душа так і тремтіла в нього з жаху. — Замельдуйся, що хочеш бути горністом! — радив.

— Деякі розумні вояки відраджують від того. Кажуть, що се ще тяжче й що майже ніколи не можна дістати відпустки, так що йому за хосен із того? Казали, що мусить привикнути. Але одна днина по другій минає, один тиждень по другим стелиться, а він не звекає тут і все однаково. А вчора лучилося щось таке, чого він, відколи на світі, такого не бачив і не чув. Один вояк мав кімнату, до якої і він належав, вимести і впорядкувати. Всі мали се, властиво, робити разом, але він зобов'язався се сам зробити, і всі інші згодилися на те. Він вимів кімнату, але сміття згорнув на купу й лишив у однім закутку. Прийшов капітан, побачив се й укарав за те шаржу. Капрал пімстився, але на всіх пімстився за се. Кричав, як звір, та грозив. Відтак вчинив отаке: казав із того сміття протягнути пасемця наохрест через кімнату, лягати всім воякам на землю і язиками з підлоги вилізати сміття. Хто б не послухав, той «побачив би». Він і один гуцул... одніський, з котрим товаришував тут, не хотіли сього вчинити й — видите, тату, яка в мене запухла ліва щока? То він мені її своїм кулаком так справив... а вкінці ми мусили-таки сміття вилізати. Я ще й донині ситий!

Старий чоловік не сказав нічого. Він став лише о один відтінок на лиці темнішим, щось мов сльоза заблїсла в його добрих синіх очах, а голова почала незаметно тряситися. Але він мовчав. Глядів через хвилику німо в землю і відітхнув сильно.

Перший раз у житті заграло обурення з невимовною силою в ньому, майже відібрало йому можливість гамувати себе. Все знялося в його душі до пімсти. Його дитину, над якою дрижав так, тіло і кров його, суть життя його, — над ним так збиткуватися? Хто мав право до того? Хто мав таке право? Був би тут вже вголос ревнув, такий був обурений, так заболіло його серце за дитиною. Його сильні, залізні руки, чорні та тверді, заворушилися незаметно...

Се тривало хвилину, але відтак згадав про задуману втечу сина й, мов поборений, спустив голову вниз. Мабуть, якесь невидиме полум'я грало геть під його волоссям на чолі під шкірою, бо там уже ставало йому гаряче, коли згадав оце. Що значило оце все проти втечі?..

Він неначе проковтнув усі розбурхані у нім почування й думки і сказав дрижачим голосом;

— Се вже так буває, Михайле, буває так! Усе було так, що нещастя ніколи не приходиться само, ще як і мій батько жили, але що робити? Все має свій час — добре і лихе. Тобі ще не одно прийдеться стерпіти, та ти вже терпи! Гадаєш, мені легко? Мамі? Від рання до вечора топчемо землю та й згадуємо тебе, але й се скінчиться. Ти згадай лише, якби ти був. не дай господи, калікою. Сліпий або переламаний, або якби втратив тата та маму... а так... ти ще молодий і здоровий... маєш тата й маму... і служиш цісареві... се... гонор...

При тім слові йому голос урвався. Він не вмів брехати. Він говорив про честь, а дрижав ще перед хвилиною за тяжку зневагу сина. Йому краялося серце за сина. Скільки терпіння стоїла його та честь, і з якими жертвами була вона сполучена, а що найбільше, що сталося з сина!

Скільки перемінилося, відколи він пішов, і скільки переміниться ще відтепер! Навіть і та земляця, від якої були всі залежні, відчує його неприсутність. А тепер до того всього ще страх, що він утікне — се було вже найстрашніше.

Він бачив його зловленого, розстріляного перед собою, бо се чув він ще давніше від когось, здається, від Петра, що дезертирів розстрілюють... Він надав своєму голосові рівного й твердого звуку й почав наново:

— Воно вже так є! Але ти, синку, того не роби! Най тебе бог боронить, щоб ти се зробив! Ти ж якийсь хлопець, син газди, але то най не приступає до тебе. Не втікай! Смійся! Все мине! Не роби того, синку! Знай, тато й мама лишуться, та хіба будуть тими стежками ходити, що ти ними ходив, бо яку пам'ятку лишиш по собі, як утікнеш? Будеш тата ночами відвідувати, як померші, що також ночами ходять? Синку, не на те тебе твоя мамка годувала, аби чужі коло тебе тулилися! Я буду до тебе приходити. Михайле, як зможу часто! — тягнув далі, потішаючи. — Досі не міг я так часто приходити, робота приковувала до хати, але відтепер буду щонеділі в тебе. Скоро по

півночі, встану й піду. Щонеділі, кажу. А тут, — тягнув даліше й перебрав голос, неначе перед ним сиділо мале хлоп'я, яке обожав невимовною любов'ю, — тут післали тобі мамка їстки...

Він силувався розв'язати клучочок своїми грубими мозолястими пальцями й розложити принесене перед ним. Се йому не дуже вдавалося. Його руки дрижали, а пальці не склалися до розв'язання вузла.

Врешті розв'язав і розложив усе.

По лиці хлопця перебіг усміх, як побачив розложене їдло від матері. Йому здавалося, що мати сама стоїть при нім у білім рушнику і з журливим лицем — і глядить на нього. Тішився в тій хвили, мов дитина, і, помімо своїх сильних плечей і пишної фізичної сили, виглядав дуже дитиною.

— Се тобі мамка післали! — повторив Івоніка, і крізь його голос пробилася, як перше, преніжна, безгранична любов. Івоніка сидів на землі коло Михайлового ліжка; не хотів сідати на ліжко.

— Я можу й тут сидіти! — мовляв скромно, в дійсності боявся усісти на постіль, щоб вона чим-небудь не заплямилася, і син за те не потерпів кари. Молодий сидів на постелі, аби камрати не висміяли, їв поволі дещо з розложеного їдла.

Говорили про матір, що не могла помиритися з його неприсутністю.

— Я вже потішаю її, як можу! — говорив Івоніка. — Але вона все нарікає, що їй без тебе день — ніччю. Вліті приведу її до тебе. Дасть господь літа дїждати, то вона розвеселиться!

Відтак перейшли незамітно на інші господарські справи, і Михайло спитався, що чути нового в селі.

Нічого! Все здорово, все по-старому, лиш оноді підпалив хтось нову стодолу багача Іфтелія, і при гашенні вогню помагав і він, Івоніка; не можна чоловіка в нещасті без помочі оставити, бо сьогодні найшло його нещастя, а завтра може воно до нього звернутися. При тій нагоді украв йому хтось дві цілковито нові коновки, і мати сварила!

— Най на тім скінчиться; най вже на тім скінчиться і щось гіршого за собою не потягає! — потішав Михайло. — Як будемо здорові, заробимо більше, як дві коновки в кухні.

Відтак спитав про худобу і про Саву.

— Сава працює, — відповів Івоніка, — і я не можу на нього нічого казати! Не можу казати, що вже надто над роботою розпадається; але він помагає мені всюди, де треба. Оноді молотив самий цілий день овес. Я обіцяв, що куплю йому чорний сердак. Він усе хоче чорного.

— Аз Рахірою як? Старий махнув рукою.

— Ти гадаєш, що розум приходить чоловікові через ніч, як він його так довго не мав? Лиш мама гадає, що він приходить через ніч! Я гадаю, що вона навкучиться йому. Погана, а до того не має нічого й лінива. Чого доробиться чоловік із лінивою жінкою? Шкода, аби святу землю топтала! Він сам з часом те зміркує. Як візьметься порядно до праці, а з весною буде її доста, то переконається, що чоловік без праці нічого не варт. Сама земля навчить його того. Вона навчить його, що Рахіра не для нього дівчина. Я йому поки що нічого не кажу. Дивлюся, що робить, куди його тягне та як стелить собі дорогу на пізніше. Поки що я рад, що він не покидається роботи.

— А худоба, тату? — питав даліше хлопець. — Мені снилася недавно наша худоба! Я десь ніби стояв коло нашої керниці й оглядав себе. Ви стояли коло мене, тату, а нараз зарикала вона так сумно й так страшно, що і кинувся до неї. Коли увійшов я до стайні, дивлюсь, а вона так коротко до жолоба прив'язана, що не могла лягти на землю, ніби кликала мене риканням. Тату, — докинув, упоминаючи, — уважайте, аби Сава не прив'язував на ніч волів закоротко. Я зловив його раз на тім. Це було тоді, як ми вернулися пізно вночі з ярмарку на Петра. Він прив'язав їх тому так коротко, аби не лягали спати на землю, не мастилися, аби він не мав відтак роботи коло них. Бідна худобина оглядалася, як скалічений чоловік. Я був тоді такий лютий на нього, що мало не вдарив його. Оноді, кажу, приснилось мені отаке.

— Ти думав, сину, про те, та й воно стало тобі в думці! — успокоював батько. — Я все увечір ходжу до стайні та заглядаю всюди; не спускаюся ні в чім на нього. Доки мене земля носить та доки дивлюся своїми очима та й доки я не каліка, не забуваю і про зерня коло хати.

Відтак розказав синові, що пан хоче перенестися до міста. По лиці хлопця перебігла легка полумінь. Перед його душею станула Анна такою, якою бачив її останній раз коло брами. Висока й тиха, з опущеними руками й вигребушим поглядом.

«Що тепер?» — крикнуло в ньому щось розпучливо.

— Коли? — спитав зі здержаним віддихом.

— Се ще не знати напевно! — відповів старий. — Але як я був оноді у пана й прийшла бесіда на то, що вони переселяться до міста, так пані жалувалася, що їй буде тяжко зразу з чужою наймичкою, та питалася, чи я не знаю якої доброї дівчини, щоб її взяли із собою. Отже, певно, може, за місяць-два переселяться. Я якось не смію допитуватися.

Михайло мовчав.

Се було перший раз і було так чудно, що батько заговорив про його дорогу дівчину перед ним. Та коби він усе знав, що там тепер скоїться, коби він усе знав! Але з тою відомістю пристала до нього нараз велика, бліда жура.

Що станеться з Анною? Вона піде додому, й там розпічнеться для неї пекло. Мама і брат будуть над нею збиткуватися, і їй нічого не лишиться, як наново поступити до якої служби або — перед чим його серце тремтіло — вийти за маминого сусіда.

Якби її пустили сюди з панею, як би то все для нього змінилося! При тій думці в його душі неначе роз'яснилося. Почув відразу, що життя тут не було би для нього таке тяжке, якби вона перебувала тут. Десь колись побачив би її, розмовився б з нею, все, все було б інакше, але так він сидів ніби зі зв'язаними руками, і хіба довідався б, що там коїлося...

Опустив смутно голову, а по якійсь хвилині зложив і зв'язав назад у клуночок усе, що мама вислала і що його зразу так утішило й з чого ледве що покушав. Отже, нещастя таки не приходило само. Се казав тато недавно і сказав правду. Він був тут на літа прикований, а вона не зможе утриматися там супроти всякого лиха й гризоти, що їй тепер грозить. Його будучність розривалася неначе перед його очима...

Він спер голову на руку і глядів, немов безтямки, вперед себе. А що не вмів лицемірити і причаюватися, так завважив Івоніка відразу його смуток.

Його серце стиснулося з жалю. Він згадав знов про втечу.

— Михайле, синку, чому ти не їси?

— Я вже ситий! — відповів він.

Настала хвилинка, під час якої погляд молодого затемнився.

Коли стрігився з поглядом батька, здавалося, що та сама сльоза появилася і в очах у батька...

— Михайле! — вирвалося нараз з невимовним горем із уст батька. — Скажи, чому тобі так тяжко?

— Мені так тяжко! — відповів сей. — Мені так тяжко... і я виджу, що я покинув хату в недобрій годині. Недурно перелетів мені чорний ворон дорогу. Тут має бути або моя смерть, або я не витримаю!

Настала тяжка хвиля мовчання. Чуття розігралися грізно й замкнули уста. Відтак почувся тихий, ніби ослаблений голос:

— Що ж я тобі поможу, синку? У мене хлопські руки, голова хлопська. Руками кривавлю землю, а головою хіба розіб'ю я сей мур?..

Син схилив голову вниз і почав тихо плакати. Старий був безрадний.

Нещастя панувало вже тут. Воно приступало чимраз ближче й ближче й тепер було вже тут. Воно панувало поважно й мовчки. Він почув його близькість, його перейняло холодом, і воно

відібрало його голосові звук.

— Михайлику, що тобі? Що тобі зробити? — спитав дрижачим голосом.

— Витягніть мене з сього, або я піду геть, я хочу назад додому! — вирвалося вже дико й непогамовано з його грудей. — Назад, кажу вам!

Старому здавалося, неначе вдарив головою о камінь. Він витріщився на сина, і його уста скривилися.

— Я знаю, що ти хочеш додому, — сказав, — але як ти підеш? Без дозволу? Ей боже!

Хлопець мовчав, закусуючи дальший плач.

«Зачув своє нещастя тут і втік би від нього додому!» — промовив у нім голос, і голосно додав:

— Я що міг, Михайле, робив, знаєш! Та що з того? Де пішла моя праця? Що я можу даліше зробити? Все як із заліза, а моя рука не переломить сього. Хто витримує — витримує, а хто ні — іде землю гризти. Як твоя смерть має тут бути, як ти кажеш, то ні я, ні ніхто інший не здержить її; а як тебе має грім на чистім полі вдарити, то ти вийдеш звідси чистий, як лиш того треба. Оце я тобі кажу. Ти того тримайся. Упрягли тебе — упрягають і інших. Буває кінець усьому — буде й тому кінець. Роби своє та здайся на божу волю, я тебе не можу рятувати!

Докінчив твердим, різким голосом, неначе урвав, і замовк, втупивши очі в землю.

— А я не витримаю! — обіззався молодий, майже хлипаючи. — Щохвилі чути — там один умер, тут побив кінь якогось на смерть... там якийсь стратився... і чому? — прошептав, витираючи долонею сльози з очей.

— Бог знає чому! — відповів Івоніка. — Про таке й недобре питати! Ані я, ані ти не змінимо сього! Все те старше від нас, і ми того не змінимо, як само воно не зміниться!

— Ми нічого іншого, як собаки! — видобулось із найглибшим огірченням із уст хлопця. — Я чув се вже тут!

— С-т! — успокоював батько хлопця.

— Я се вже чув тут! — повторив хлопець рішуче. — Від делікатних панів, тату, і так зчаста, що уха мої тим уже переповнені. Але я не пес, — боронився він відважно, підводячи обурено голову догори, — чи як, тату, пес я? Тому, що мужик?..

— С-т, с-т! — втихомиряв знов батько з переляком; відтак, задивившись на хвилину в землю, сказав: — Ми люди, що знаємо лиш землю! Вона чорна та й руки наші почорніли від неї, та проте вона свята. Я хотів би, аби й онуки мої й діти онуків моїх не відривалися від неї. Крізь наші руки йде і білий хлібець, а як не соромно тим, що називають нас псами, той хлібець із наших рук побирати та їсти, то най буде їм соромно, що вони делікатні та топчуть нас пусто та дурно, як землю, що годує їх. Колись заважить вона тяжко на їх грудях і не будуть вони відтак годні відкинути її від себе. Але се сказав хтось у гніві, не бери собі того до серця!

— Та й інші чують то, тату! Дперва тут почув я, що таке мужик. Там у полі ми сього не чуємо! Хто се нам має там казати? Тут чоловікові отвирають очі. Я знаю, — тягнув даліше роздрозненим голосом, — за що мужика мають. За один день та й чоловік почує й навчиться стільки, що й удавився б тим.

Відтак оповів півголосом, що йому розказував один камрат, що вже довше служив і був якийсь час буршем у одного офіцера.

— «По півтора році, — оповідав він мені, — просив я о відпустку на святу неділю. Моя мама дві неділі перед тим умерла, й лишився лише тато, слабовитий, темний старець, із трьома цілком молодими сестрами... Мама несподівано вмерла. Все лишилося, як поранене, по ній... все було без голови... І написали по мене... ніби найстаршого. Я просив свого пана о відпустку. Я мусив іти додому. Небіжка мама плакала за мною кривавими сльозами, як я йшов із дому. Дома лишилося тоді по мені все, якби сокирою перерубав.

Я просидів дома два дні. Як повернув, був уже враз із дниною третього дня тут і увійшов до пана в хату; він скочив до мене червоний, як буряк.

«Де ти був?» — ревнув до мене.

Мене обняло холодом.

«Мельдую покійно, пане лейтнант, я був на урльопі (відпустці) дома!»

Він гримнув мене в лице.

«Ти, проклята собако, ти тепер приходиш? — верещав. — Я тобі лиш на одну днину урльоп дав! Знаєш ти то?» — сопів із гніву.

«Прошу пана лейтнанта: мені казали при компанії (роті), що я маю два дні...»

Тарах — другий раз. А по тому:

«Мені все одно: чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох! Але мені йде о те, аби ти знав порядок...»

Що я мав казати?

При війську не вільно відповідати. Ані писнути... ані рота не вільно створити, ще гірше потім. Він ще багато говорив, а потім: «Марш!»

Я пішов.

Тоді було мені так, якби мене гадина в серце вкусила. А дома я ані пив, ані гуляв, ані колачів не їв. Я застав там таку нужду та такий смуток, що мені здавалося, що ходжу по коліна в сльозах. Бідні сестри вилетіли проти мене, як мокрі птахи, а бідний темний батько плакав гірко...

«Дотепер бодай вона тебе виділа, — говорив, — а тепер навіть вона тебе не видить! Дивиться у віко деревища, а я в темну ніч...»

І на все те мав я лиш два дні, та й за ті...»

Він урвав і не міг із жалю говорити.

— Та й тому кажу я, тату... — тягнув дальше хлопець і також не докінчив.

— Візьміть мене з собою звідси, тату! — вирвалося знов, як передше, болісно з грудей хлопця. — Я хочу геть, куди-небудь, я тут гину, я тут сонця не виджу! Робіть що хочете, нехай мене пустять!

Старий дивився на сина.

— Ти, синку, тут так змудрів, що й татові перестав вірити! — сказав за малу хвилину із уданим супокоем.

Син витріщився на нього.

— Аякже! Я виджу!

Відтак відітхнув глибоко. Він усе віддихав так тяжко, коли в нього серце було стиснене, мов оковами, і піднявся із землі. Він зробив се раптом і ненадійно (несподівано).

Син злякався.

— Тату!

— Я йду вже, синку!

— Та як же? Сидіть іще!

— Чого? Що я тобі такого? Ади, не віриш татові! Я тебе не можу з сього вирятувати! Я прийшов лиш, аби тебе побачити, та й аби ти тата побачив! Дома ждуть на мене!

Він говорив із морозячою повагою й рішучістю.

— А я думав про вас день і ніч! Зривав собі очі за вами! Не раз був би мури головою розвалив та й пішов до вас. Плачучи, гриз кулаки свої, аби жаль переходив, та я лиха не накоїв, а ви...

— Мовчи!

Він не сказав сього голосно, одначе сказав так, що син злякався і вмовк.

Не говорив більше ані слова. Відчув відразу, що розсердив батька, а не мав ані слів, ані відваги направити сього. Довкола нього й на нім тяжіло щось, а до того нараз пробудився в нім голос:

«Тато сидів, мов собака, на землі, а ти...»

«Собака, собака!» — скричало голосно в нім, як голос лейтнанта, про якого щойно оповідав. «Мені все одно» чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох...»

.....

Кілька вояків увійшло й закликало голосно, що компанія вимарширує зараз на егзецирку (військові вправи) за місто, та хто ще там не готовий? Капітан їде вже верхом, та й лейтнант уже є.

Один вояк приступив до Івоніки й сказав:

— Ідїть додому, бадіко! — і, віддаляючись, окинув вигребущим поглядом хлопця, додаючи: — Не грайся!

Михайло зірвався, а старий зібрав сполохано свої мізерні речі в мішок.

— Ви вже йдете, тату, вже йдете? — сказав хлопець жалісно. — Коли прийдете знов? Приходїть, інакше я страчуся!

Він говорив, як у гарячці, уриваними звуками. Не знав, чи брати за гвер (рушницю) і торністру (ранець), чи прощатися з батьком.

— Зараз будуть нами гнати, як псами, — кликнув. — Але най-но, най!

Помахавав грізно п'ястуком і убрався скоро в плащ. Старий позирнув на нього і, подаючи йому два пальці, докинув півголосом:

— Я піду за вами, де будете егзецируватися! Буду там так довго, доки не вернете назад до касарні. Буду дивитися, як ти будеш егзецируватися. — Відтак додав: — Я буду щонеділі в тебе! Аби як, то я прийду! Хіба що заслабну, то не буду! В неділю все жди на мене, Михайле! Бувай здоров, бо я вже не буду більше з тобою говорити! І я мушу йти! Там жде все на мене!

— Бувайте здорові, тату! — Зігнувся і поцілував покїрно чорну, грубу руку.

Відтак старий вийшов скорою ходою скромно з кімнати.

Саме супроти касарні розпростерся великий старий міський парк. Коло його входової брами станув Івоніка й дожидав сина.

Був неначе строений. З Михайлом не було добре. Рвався додому, як від смерті. Жаль до розуму прибирався. А у нього були руки сковані, й він мав на те все мовчки глядіти. Отак само, як тепер полишив він його, він міг або стратитися, або все покинути та піти світами.

«Не має серця до жовнірів!» — сказав до себе, а відтак згадав знов про те, що обіцяв йому. Приходити щотижня до нього. Аби він його видів. Він був дитина. Сава не був такий — казало щось у нім. Сава був би пішов і служив, і був би зносив тяжке й тверде твердо й уперто, і дурно не грозив п'ястуком. Сава не був би мав таких пригод, як сей, і він не боявся б їх. Сава — залізний. З тіла тонкий, марний, а проте залізний.

Він знов зітхнув, а проте лице його оставало все однакове, майже байдуже. Так чогось усе посумніло! І ніяк було того всього обминути або переіначити. Стануло, мов гора, і хіба головою було о нього товчи... Думаючи про сина, дивився, мов у забутті, на великий похмурий будинок.

Нічого — крім строгості.

Високі пусті вікна витріщилися з муру, як зголоднілі очі; а за їх ґратами указувалося десь-не-десь молоде обличчя або заблистіло холодне залізо. За якусь хвилину вдарило щось о його слух, мов градом. Він прокинувся.

Вояки виходили з високої касарняної брами. Величезна сиво-синя змія викотилася безчисленними ногами із касарні на дорогу... Як була вже зовсім надворі, зовсім до останньої ноги, він закинув свій старий міх на плечі, справив шапку на голові й пустився вслід, мов дрібний хрущ незаметно за колосом.

Там у другім ряді компанії ступав його син. Він силувався не спускати хлопця з ока, але се не вдавалося йому довго. Остаточно мусив лише приглядатися останнім воякам. Але се було все одно. Його син був у оцій компанії, і всі, що тут ішли, були бідні, як він. Він ступав гостро, в такт

ураз із ними, і здавалося, що переминявся в тверде, сильне залізо.

Зимний вітер дув йому в лице. Він ледве що запримітив се. Змія війська неначе загіпнотизувала його. Ішов насліпо за нею.

Годину за містом станула.

Компанії поуставлялися рядами, а він, задержуючи в оці компанію, в якій був його син, відійшов, зігнувшись із своїм мішком униз, відповідний кусень вбік, усів на землю і приглядався муштрам і егзецирці, що якраз почалася.

Бистрим своїм оком захопив сина й не віддалявся вже від нього. Цілі дві години слідив гостро за рухами компанії і хлопця, не рушаючись із місця, неначе примерз до землі, а коли військо уставилося врешті по вправах до відходу, піднявся й він із землі. Час було і йому додому. Розпрощавшись очима із сином, постоявши якусь хвилю у нерішучій задумі, звернувся врешті на широкий гостинець і пішов. За якийсь час здрибнів на нім здалека, мов чорна точка, і згубився. Спішив уже полями додому.

Зимний вітер палив його в лице. Був саме гострий грудень, і прониклива студінь в'ялила все довкола. Та він на ніщо не зважав. Чорна жура йшла крок у крок за ним і зайняла його цілковито.

Думка, що його син міг утекти з війська, висисала всю рівновагу й весь супокій його душі. Се ж могло наступити нині, завтра, позавтра, при першій карі, яку міг дістати, він же був ще не ознайомлений із всіма муштрами, — і відтак пропав його син. Тоді все скінчиться, і буде по його хлопцеві.

В розпуці гнав, мов олень, додому.

Йому здавалося, що чим скорше опиниться дома, тим скорше збіжить час і він побачиться знов коло сина. Бачив лише один спосіб, аби врятувати його. З'являться якнайчастіше перед ним, зацитькувати квилочу його душу й давати йому можливість виговорити свій жаль. Відчув інстинктом, що се могло статися самотнім способом успокоєння розбурханої молодої душі...

Поля розкривалися чимраз більше перед ним і манили своїм тужливим смутком, мов у вічність. Він спішив ними невтомимо. Людей не стрічав тут майже ніяких. В душі мінялися, мов наперед, два образи на сірому тлі. Великий будинок із порожніми заграбованими вікнами, заморожений самою гостротою, і на пустих полях дрібний його бурдей і Марія... Марне лице з білого рушника з журливими, допитливими очима...

Вернувши додому, розповів Івоніка Марійці, що хлопець сумний і хорий, та що приніс від нього значок на примівку. Все інше замовчав. Знав, що роздратоване серце матері був би до глибини зранив. Жалував її, як жалується малих дітей, та й в душі заєдно питав: «І що з того, що скажу їй? Порятує тут чим?..»

Віддихав тяжко, згадуючи полишеного в розпуці сина, вмовкав і звертався до праці. Вона, ба й уся природа, відігравала німу, могутню роль в обороті того, на око так незначного, дрібного життя, — і його становище до них було пов'язане тисячними невидимими ниточками, що обмотували його тісно та становили своїми неозначеними рухами й появою потреби саму головну долю його. Поглибившись у них, жив на око мовчки й бездільно, хоча коли внутрі його душі мов діти рвалися насліпо інстинкти в різні сторони й вигрібували окремо від тверезого розуму рухи долі. Марійка, дізнавшись про стан сина, скривила уста, мов у фізичному болю, і побігла прямісько до своєї приятельки Домніки. Та мала примівкою відвернути слабість і смуток від сина.

Домніка була жінкою яких сорок років і була для сільських жінок неоціненна особа. Мала свою окрему історію, а в селі — окремі права. Передусім відрізнялася своєю минувістю у дівочих літах від інших сільських дівчат, яких життя монотонне, згори назначене, не мало в собі стільки відміни й особистого ділання, як в її житті, заким вийшла замуж. Наслідком того, може, було се, що вона дуже пізно віддалася. Служила в місті у одного багатого жида-лихваря майже

десять років, і іноді перешіптували собі, що була не лиш вірною слугою для напівзглулої пані, але й панові своєму була не менш віддана.

Одначе ніхто не міг сього твердити.

Вона сама була незвичайно розсудлива, в поведінні із мужеським полом гостра до грубості, а повернувши майже по десятих роках служби з міста назад у рідне село, показала настільки працювана, що й гарна, настільки хитра й замкнена, що й притомна — то й замкнула всім балакунам рот.

Одно, на чім їздила, була її залізна витривалість у постах. В році не було одного такого понеділка, в котрім була б що іншого взяла в уста, як сухий хліб і воду. Хоч була здорова, хоч хора, хоч як її перемовлювано з'їсти хоч раз скоромно в понеділок, вона не дала себе перемовити. На підставі того перешіптувано собі, що в неї є тяжкий гріх на душі, за який, мабуть, кається, а дехто усміхався й говорив прямо:

— Служила вірно своєму панові-жидові.

Була гарна, чорнобрива дівчина, з острим і спритним язиком. І не щоб саме багато говорила. Ні, була лиш бистра й відважна. За те прозвано її в цілм селі «оса».

Їй було більше як тридцять років, як повернулася до рідного села, де мала лише одного брата, і поступила на службу до двора. На гулянку ходила зрідка й називала всіх хлопців прямо смаркачами. І диво! Помимо її краси й розуму, помимо незвичайної старанності, з якою завсіди одягалася, не викликувала подиву й симпатії в мужеській половині сільських мешканців. Здавалося, що добру пайку тої вини поносили її чорні, холодні очі, що мали в собі щось неприязного. Хоч і якою милою була не раз у словах і в поведінні, та проте не прив'язувала нікого до себе. Треба було — так сказати — удержатися на обережності перед тими очима. Коли говорила або оповідала що — слухали її радо. Говорила добірними, здержливими словами, і як така, що «знає, з ким говорить». Але все ставало миліше, коли вступалася з очей. Зразу, коли повернула із служби до села, слідили за нею хлопці й дівчата з цікавістю.

Чи не подобалася ні одному?

Не подобався їй ні один?

В неї були зложені гроші й гарна тонка одіж. Носила все як сніг біле білля, мала довгий, шовковими кутасами прибраний та «богородицею» вишитий киттар.

Але не зробили ніяких спостережень. Вона оставалась байдужна. Ніколи не бувала тепла й ніколи холодна. Лише раз зрадила свій душевний настрій, але про се дізнався лише старий Петро, що сидів у городі за копицею трави й острив серп, і панна, що стояла при створенім вікні, що виходило до города. Домніка сиділа коло грядок, полола й співала. Се не була звичайна пісня. Уложила її собі сама, приноровивши й мелодію до неї. Виповідала в ній цілу свою любовну історію.

Любила молодого хлопця, сироту без тата й мами, сироту, що пробував у війську. Любилися взаємно і прирекли остатися собі вірними й побратися, як він поверне з війська. Тоді мали працювати й доробитися мастку. Гарну хатину поставити, гарні білі воли закупити й жити щасливо. Тепер не мав про се ніхто знати, крім бога, зірок і полохливого соловейка, що втікав перед людьми вдень і вночі, бо люди були лукаві й лихі й подобали на вовків. Співала пісню смутним, монотонним голосом і дуже чутливо. Як закінчила, увійшла панна до неї до города і спитала:

— Що се за пісня, що ти її тепер співала, Домніко? Як вона зветься?

Вона змішалася і відповіла:

— Не знаю!

— Пісня подобається мені; я радо записала б собі її! Чи не повторила б ти мені її ще раз?

— Не можу! — відповіла.

— Як же се? Таж ти її співала напам'ять!
— Так... але... я її не вмію напам'ять...
— Але ж ти співала її напам'ять! — стояла панна при своїм.
На те вона ще більше змішалася, відповіла одначе за малу хвилику цілком відважно:
— Я співала її нині перший раз! Я співала її з голови...
— Ти собі її сама уложила? — ішло даліше питання.
— Так! Мені було так тяжко на душі... я мусила виспіватися!
— І не могла б ти повторити тої пісні? — наставала панна. Вона здвигнула плечима і всміхнулася.
— Сьогодні ні! Може, іншим разом! Я сього сама не знаю! Воно так само вийшло!
І по короткій хвилі, під час якої дивилася панна на неї задумливо, підняла голову й подивилася на панну своїми холодними, неприязними очима.
— Нащо вам сього? — спитала.
— Я хочу мати ту пісню!
— Нащо?
— Сподобалася мені!
— Не збагатієте нею! Спишіть собі іншу пісню!

Поглянула на панну так зимно, що та, не сказавши більше ні слова, віддалилася.
Старий Петро за травною задержався на хвилику в гостренні серпа, а як панночка переходила попри нього, проговорив до себе цілком голосно: «Відьма! Вона співала про свого милого, я знаю! Знаю тепер також, чому всі хлопці смаркачі! Ади, ади! Але вона таки собі щось варта! Ей боже, боже!» — посвистав весело, а потім споважнів і задумався. Вона, оця чорноока відьма, зі жвавими руками, що ніколи не відпочивають, із премудрим, гадючим язиком, вона була одинока, що її взяв би за жінку. Так, він, Петро, якому всі дівчата були те саме, що снопи, він узяв би оцю Домніку за жінку. Але вперед мусив би заробити трохи грошей. Лиш трохи. Вона була така працювита, мов бджола, запопадлива; він розумівся також на тім, як гроша роздобути; а з таким віком можна би вже щось розпочати. Роздумував ще довго. На старі літа принаймні мав би де голову склонити, мав би свій кут та мав би когось, хто б йому свічку потримав, на лаву як слід уклав. В його голові прокинулася думка: піти до Молдави на роботу. Він приносив звідти вже не раз гарні гроші, але пропускав їх, бо кому мав їх остаточно передавати? Але попробує ще раз. Може заробити більше. А поки що най все буде так, як є тепер. Остаточно все-таки буде так, як бог схоче, її ніхто не візьме. Вона вже немолода та й дурна не була. Не дасться вхопити кому-небудь на вудку...

І як наступило літо й настали покоси, зник старий Петро, не зрадивши ні словечком про свої заміри. Пішов із іншими людьми до Молдави. Ніхто не здивувався тим. Се не була в нього першина.